

KNYGŲ LEIDYBA LIETUVOJE NACIŲ OKUPACIJOS METAIS (1941–1944)

JEKATERINA KOSAKOVSKAJA

Vilniaus universiteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: katiuha@gmail.com

Lietuvos istorikai nemažai dėmesio yra skyrę antrajai Lietuvos okupacijai, tačiau knygų leidybos, gamybos ir platinimo situacija knygų istorikų iki šiol buvo nagrinėta tik bendrais bruožais. Straipsnyje pirmą kartą nagrinėjamos knygų leidybos sąlygos nacių okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 metais, neteisėti ir savavališki knygų leidybos ir sklaidos suvaržymai, knygų leidėjų, platintojų ir skaitytojų pastangos gau-sinti leidinių repertuarą. Ypatingas dėmesys skiriamas socialiniams, kultūriniais ir politiniams procesams, kurie turėjo reikšmės leidėjų veiklai, knygų sklaidai ir jos repertuaro plėtrai.

Reikšminiai žodžiai: knygų leidyba, nacių okupacija, leidybos dinamika, spaudos įstatymai, teminė analizė, tipologinė analizė, knygų autoriai, cenzūra.

Įvairiose mokslinėse publikacijose daug dėmesio skiriama leidybos užuomazgoms Lietuvoje, jos raidai XIX amžiuje, tarpukariu, sovietinės okupacijos metais, bet pasigesta išsamios knygų leidybos būklės analizės nacių okupacijos laikotarpiu (1941–1944). Nors yra veikalų, kuriuose nagrinėjama Lietuvos kultūros, visuomenės švietimo padėtis nacių okupacijos metais, bet knygų leidybos klausimai juose svarstomi paviršutiniškai, apie problematiką tik užsimenama. Nėra ir tikslios statistinės išleistų knygų analizės, kuri galėtų parodyti to meto leidybos krypčių ir tendencijų. Taigi istoriniu požiūriu Lietuvos okupacijos laikotarpis Antrojo pasaulinio karo metu ištyrinėtas,

tačiau knygų leidybos sąlygos iki šiol nebuvo tinkamai aptartos ir įvertintos.

Šio straipsnio tikslas – pateikti išsamią knygų leidybos Lietuvoje nacių okupacijos metais būklės analizę. Tyrimo chronologinės ribos yra 1941 m. birželis–1944 m. birželis. Analizuojama teritorija neapima 1939 m. Vokietijos aneksuoto Klaipėdos krašto, bet aprėpia 1939 m. atgautą Vilniaus kraštą. Rengiant straipsnį naudotasi įvairiais publikuotais ir nepublikuotais šaltiniais. Vertingiausias nagrinėjamo laikotarpio spaudos paveldo šaltinis, be abejonės, yra 1941–1943 m. Lietuvoje leistos „Bibliografijos žinios“. Nors „Bibliografijos žinių“ laida, parengta 1944 m., nepasirodė dėl nepa-

lankios tuometinės politinės situacijos Lietuvoje, darbo autorei pavyko rasti Vytauto Steponaičio parengtą minėtų metų „Bibliografijos žinių“ korektūrinių egzempliorių. Jis padėjo patikrinti kitų šaltinių duomenis, beveik visos pateiktos knygos įtrauktos į sudarytą bibliografinį knygų sąrašą. Svarbiais šiam tyrimui šaltiniais laikytini Lietuvos centriniame valstybės archyve ir Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomi dokumentai. Jais remiantis pavyko paviešinti anksčiau moksliniuose darbuose neskelbtos informacijos. Taip pat naudotasi mokslininkų parengtomis monografijomis, moksliniais darbais, periodiniu leidiniu „Į laisvę“.

KNYGŲ LEIDYBOS SĄLYGOS LIETUVOJE

1941 m. birželio 22 d. prasidėjo antroji Lietuvos okupacija. Naciai nepripažino Lietuvos nepriklausomybės, atvirksčiai – įvedė savo tvarką ir įstatymus. Tai palietė visas Lietuvos gyvenimo, verslo, ūkio sritis, tarp jų ir knygų leidybos. Iš trijų Baltijos valstybių buvo sudarytas Ostlando kraštas, kuriuo vyriausiuoju valdytoju paskirtas vokiečių H. Lozė. Lietuvos sritį valdė generalinis komisaras Theodoras Adrianas von Rentelnas, o pats kraštas buvo padalintas į apygardas, kurios taip pat turėjo savo komisarus [11].

Nemažai Lietuvos okupaciją nagrinėjusių autorių (Liudas Truska, Juozas Bulovas, Bronius Kviklys) teigia, kad naciai smarkiai suvaržė įvairių leidinių spausdinimą ir sklaidą [16; 23; 26]. Leidybos suvaržymą paaiš-

kina okupantų siekiai kontroliuoti Lietuvos žmones, palaikyti jų priešišumą buvusiai sovietinei valdžiai, sukurti išvaduotojų įvaizdį (leidžiant propagandinius leidinius). Todėl nagrinėjant leidybos organizavimo sąlygas tuometėje Lietuvoje svarbu atkreipti dėmesį į nacių politiką, t. y. į žmonių, atsakingų už „tinkamą“ Lietuvos valdymą, išleistus nurodymus ir įstatymus.

Analizuojant iš įvairių šaltinių [1; 8; 9; 16; 22; 23; 24; 27; 28; 29; 31] surinktus duomenis pavyko išskirti tokias leidybinės veiklos Lietuvoje kontrolės priemones:

- 1) reikalavimas gauti rašytinį nacių valdžios organų sutikimą leidybine veikla užsiimantiems žmonėms;
- 2) reikalavimas gauti rašytinį nacių valdžios organų sutikimą plėsti veiklą ir užimti naujas patalpas;
- 3) neribotos veiksmų laisvės suteikimas nacių valdžios organams kontroliuojant leidybos veiklą;
- 4) popieriaus, kartono, kitų gamybos įmonių monopolizavimas;
- 5) griežta popieriaus išdavimo kontrolė;
- 6) prevencinė ir represinė knygų cenzūra.

1941 m. gruodžio 22 d. iškart, kai buvo įvesta vokiečių civilinė valdžia Lietuvoje, reichskomisaras H. Lozė išleido potvarkį, kuriuo remiantis visi norintieji užsiimti knygų leidyba Rytų krašte turėjo gauti reichskomisarą, generalinio komisaro arba apygardos komisaro, priklausomai nuo leidybinės veiklos sudėtingumo, rašytinį sutikimą [8, 267–268; 16, 230]. Šis potvarkis galiojo visiems, kurie ketino steigti naujas knygų ir kitų spaudinių leidyklas, spaustuves, pre-

kybos vietas, taip pat ir jau kurį laiką leidyba ir spauda užsiimančioms įmonėms ir asmenims [20, 3]. Pažymėtina, kad vokiečių įstaigoms, spausdinančioms leidinius, rašytinio sutikimo gauti nereikėjo, potvarkis buvo skirtas okupuoto krašto gyventojams ir įstaigoms. Jų veiklą reikėjo stebėti siekiant apsisaugoti nuo naciams nepalankios informacijos sklaidimo. Dėl tos pačios priežasties leidybinės įstaigos turėjo pateikti Generalinio ir Reicho komisariatų atitinkamoms įstaigoms po du kiekvieno leidinio egzempliorius, net plakatų ar atvirukų [8, 268]. Taigi, iš esmės visos žiniasklaidos priemonės buvo griežtai kontroliuojamos. Minėto potvarkio nuostatos buvo netrukus papildytos. Rašytinį valdžios organų sutikimą tęsti veiklą turėjo gauti ir norintieji steigti filialus, pakeisti įmonės buveinę, įsikelti į naujas patalpas. Nacių įstaigoms, reguliavusioms leidimų išdavimą, suteikta visiška veikimo laisvė. Jos turėjo teisę bet kuriuo metu panaikinti išduoto leidimo galiojimą arba skirti papildomų prievolių užsiimančioms leidybine veikla [9, 421]. Spaudos ir leidybos verslas buvo atidžiai sekamas, o nepaklusę įstatymams verslininkai sulaikomi, traukiami atsakomybėn, priverčiami mokėti baudas.

Be to, nacių okupacijos metais įvairios Lietuvos įmonės: popieriaus, kartono, tekstilės, tabako, spirito ir kitos gamyklos, buvo jungiamos į vieną didelę organizaciją pagal bendrus veiklos bruožus. Jų valdytoju buvo skiriamas vokiečių, todėl iš esmės visą veiklą kontroliavo naciai. Vokiečių monopolizuotos turėjo būti ir spaustuvės, leidybos

bei leidinių prekybos įmonės [21, 42; 29]. Todėl 1942 m. rugsėjo 23 d. Lietuvos srities generalinio komisaro T. A. von Rentelno nurodymu buvo įsteigta jam pavaldi vokiška Lietuvos spaudos sąjunga (*Druck-Verband*). Generalinis komisaras skirdavo spaudos sąjungos vedėją, kuriam buvo pavaldžios visos su knygų ir kitų leidinių leidyba bei platiniu susijusios įmonės [16, 232].

Paminėtina ir tai, kad komisaras popieriaus knygoms skirdavo mažai ir nenoriai, argumentuodamas popieriaus stygių karo padėtimi ir nepakankamu jo kiekiu visame Reiche [31, 157]. Kita vertus, medžiagų antisovietinėms knygoms spausdinti buvo galima gauti daug paprasčiau. Pavyzdžiui, „Lietuvių archyvas“ (1942–1943), kuriame surinkti įvairūs dokumentai, sovietinės okupacijos tyrimai, kalinių atsiminimai [21, 55, 99], buvo sunkaus lietuviams laikotarpio, didelių išgyvenimų liudijimas, vokiečiams – antibolševikines nuotaikas sklaidžiantis leidinys, tad jį išleisti buvo paprasčiau (apie tai liudija ir knygos tiražas bei pakartotiniai leidimai).

Svarbiu leidybos kontrolės įrankiu vokiečių okupacijos metais buvo cenzūra (prevencinė ir represinė).

Naciai stengėsi ne tik valdyti naujų knygų leidybą, bet ir apriboti lietuvių prieigą prie jiems nepalankios literatūros. Pažymėtina, kad Generalinio komisariato kultūros ir politikos skyrius nustatė, kad Lietuvoje legaliai negali būti spausdinami ir sklaidžiami leidiniai, nukreipti prieš nacistinę ideologiją ir politiką, taip pat prieštaraujantys jų tikslams [16, 232; 31, 157]. Gauti

iš skyriaus leidimą leisti vieną ar kitą knygą buvo labai sunku. Visų pirma, leidėjas negalėjo pateikti cenzūrai daugiau kaip trijų rankraščių per mėnesį [21, 116–117; 22, 354–355]. Tai akivaizdžiai trukdė darbui, mažino galimų išleisti knygų skaičių. Rankraščių cenzūra galėjo tikrinti iki dvejų metų, o vėliau iš viso jo negražinti leidėjui [23, 23–24]. Vokiečių cenzūra tikrino kiekvieną autoriaus žodį. Pavyzdžiui, žodžiai „Tėvynė“, „Lietuva“, „Klaipėda“ buvo pakeisti vokiečiams priimtinesniais „Tėviškė“, „Ostland“, „Memel“ [21, 66, 111; 27, 302]. Tikrindami J. Talmanto vadovėlį, kurio laidą norėta pakartoti, vokiečių cenzoriai aptiko jiems pasirodžiusį pavojingą sakinį: „Daktaras Vincas Kudirka – Lietuvos Himno autorius.“ Todėl buvo iškeltas reikalavimas pakeisti sakinį, kitaip knyga negalėtų būti leidžiama [24]. Cenzoriai bijojo jiems pavestos atsakomybės, dėl to vilkindavo rankraščių tikrinimą, „rekomenduodavo“ publikuoti vertimus iš vokiečių kalbos, o ne originaliąją lietuvių literatūrą, neišduodavo leidimų [22, 354–355].

Nacių okupacijos metais buvo suvaržyta ir vadovėlių leidyba. Taip buvo daroma žala mokslo sklaidai, vidurinių ir aukštųjų mokyklų darbui. Okupacijos metais labai padaugėjo žmonių, siekiančių įgyti išsilavinimą [21, 102], todėl vadovėlių smarkiai stigo. Teko net kai kuriuos dar sovietmečiu išleistus leidinius pritaikyti mokymui: išplėsti iš knygų puslapius, kuriuose buvo propaguojama sovietinė ideologija [18].

Tik okupavę Lietuvą naciai iš karto ėmėsi jiems nepriimtinių knygų naikini-

mo. Sudarė visą sąrašą tokių „pavojingų“ leidinių ir įsakė Valstybinei leidyklai juos išvežti į Petrašiūnų popieriaus fabriką. Tarp knygų autorių minėtini J. Janonis, S. Nėris, P. Cvirka, K. Korsakas, V. Jakubėnas („Vargo dienos“) [31, 156]. Dėl griežtos nacių kontrolės lietuviai vos neprarado išpūdingo judaikos XVII–XVIII a. spaudos rinkinio. Tik Vaclovo Biržiškės dėka pavyko šį rinkinį išsaugoti. Bibliotekose patys darbuotojai slėpė nuo vokiečių cenzorių knygas, suvokdami jų svarbą ateinančioms kartoms, Lietuvos kultūrai ir mokslui [3, 75]. Savo ruožtu valdžia stengėsi neleisti, kad knygos pakenktų jos reputacijai ar palaikytų lietuvių patriotiškumo jausmą, skatintų puoseletį savo tradicijas, siekti nepriklausomybės atkūrimo, t. y. visokeriopai trukdyti vokiečių tikslams įgyvendinti.

Svarbu pažymėti, jog Lietuvos leidėjai siekė išsaugoti originaliąją lietuvių literatūrą, dėjo visas pastangas, kad lietuviams svarbūs kūriniai pasiektų skaitytoją. Pasak V. Kubiliaus ir E. Matuzevičiaus, to meto lietuviams buvo labai svarbu išsaugoti tautinę kultūrą, nes ji vienintelė galėjo būti panaudota kaip kovos su okupantais priemonė [21; 33]. To siekė ir lietuvių inteligentija. Įvairių sričių specialistai rašė mokslinius veikalus ir mokslo populiarinimo straipsnius apie Lietuvos istoriją, kultūrą [21, 93], tai skatino prisiminti savo tautinę priklausomybę, nepasiduoti vokiečių propagandai. Galima išskirti tokius leidėjų veiksmus siekiant išsaugoti lietuviškų knygų leidybą Lietuvoje:

- 1) cenzorių papirkinėjimas pinigais ir maisto prekėmis;

2) knygų leidyba neturint reikalingų leidimų.

Atliekant tyrimą buvo rasta duomenų apie cenzorių papirkinėjimo atvejus, siekiant išleisti kai kurias knygas. Pavyzdžiui, prielaidą apie kyšininkavimą galima daryti remiantis Reicho komisaro Ostlandui potvarkiu dėl „žalingų raštų“, kuriame nurodoma, kad joks cenzorius neturi teisės už užmokestį ar be jo ne tik praleisti, bet net ir priimti žydiškų, masoniškų, slaptųjų mokslų, bolševikiškų arba antivokiškų raštų. Potvarkis buvo teisiškai įformintas 1943 m. sausio 30 d. [16, 230–232]. Jis leidžia teigti, kad per pusantrų vokiečių valdžios viešpatavimo Lietuvos teritorijoje metų būta įtarimų dėl cenzorių papirkinėjimo. V. Kubilius savo veikale „XX amžiaus literatūra“ (1996) teigia, kad ne viena knyga pasirodė leidėjams pasiūlius kyši cenzoriams. Už leidžiamos knygos egzempliorių tekdavo sumokėti maždaug vieną Reicho markę (toliau – Rm) [22, 354–355]. Pavyzdžiui, už S. Zobarsko novelių knygos leidimą cenzoriui teko sumokėti 7000 Rm [21, 116]. Tad leidėjai norėdami išleisti uždraustą žinomų rašytojų kūrinį, turėjo rasti pinigų ne tik medžiagoms ir autoriniam honorarui, bet ir cenzoriams papirkti. Atsižvelgiant į tai, kad stigo maisto ir buvo įvesti maisto produktų talonai, galima manyti, kad papirkinėta ir maisto prekėmis.

Knygos buvo leidžiamos ir negavus cenzūros leidimo, rizikuojant asmens laisve ir net gyvybe. Leidiniai spausdinami palyginti nedideliu tiražu ir platinami neviešai. Taip buvo išleistos Bernardo Brazdžionio „Iš su-

dužusio laivo“ (1943), „Šaukiu aš tautą“ (1941), Vinco Mykoliaičio-Putino „Rūsčios dienos“ (1942), Kazio Bradūno „Vilniaus varpai“ (1942) [21, 117], Maironio „Pavasario balsai“ (1942) ir kiti. Teigiama, kad be okupantų žinios galėjo būti išleista apie 100 įvairių brošiūrų ir knygų. Apie tai, kad vyko neteisėta knygų leidyba, byloja ir Ostlando reichskomisarso įspėjimas Valskybinės leidyklos direktoriui A. Kniūkštai. 1942 m. gruodį be cenzūros komiteto žinios buvo išleistos net šešių pavadinimų knygos, todėl leidyklai buvo paskirta bausmė [23, 24; 31, 155–157]. Taigi, neabejotina, kad Lietuvoje pasirodė nemažai vadinamųjų neteisėtų leidinių. Tačiau nepaisant visų pastangų išsaugoti nacionalinę leidybą, manytina, kad dėl griežtos vokiečių politikos neišleista nemažai vertingų didelės kultūrinės reikšmės knygų.

KNYGŲ LEIDYBOS IR GAMYBOS MATERIALINIAI PAGRINDAI 1941–1944 M.

Kai šalyje buvo platinama nacistinė ideologija ir propaganda, lietuvių tautinės kultūros išsaugojimo šerdimi tapo nacionalinė knyga, lietuvių rašytojų kūriniai. Nutrūkus sovietinei okupacijai nemažai vadovėlių turėjo būti pakeista, išleista žodynų ir pasikalbėjimų knygelių, būtinų bendravimui, reikalų tvarkymui ir pan. Karo metais stigo maisto, drabužių, būtinausių dalykų, todėl manytina, kad vienas iš vokiečių prioritetų buvo lietuvių skatinimas, mokymas dirbti ūkyje, jų profesionalumo palaikymas. Dėl tų pačių priežasčių informacija apie žemės

ūkį galėjo būti aktuali ir patiems lietuviams. Tuo metu knygų paklausa Lietuvos krašte buvo labai didelė. Tačiau naciai kaip įstengdami varžė lietuviškų knygų leidybą [8, 267–268; 9, 421; 21, 116–117, 354–355; 1], todėl šioje srityje jaučiamas tam tikras nuosmukis. Įvertinus duomenis, pateikiamus leidinyje „Bibliografijos žinios“ bei remiantis autorės sudaryta bibliografinė knygų, išleistų nagrinėjamu laikotarpiu, rodykle galima pastebėti knygų pavadinimų skaičiaus mažėjimą nuo 1941 metų antros pusės iki 1943 metų antros pusės. Vėliau knygų pavadinimų skaičius šiek tiek padidėja. Atsižvelgiant į vokiečių okupacinės valdžios politikos įgyvendinimo kryptingumą ir nuoseklumą, tokie duomenys galėtų pasirodyti gana keisti. Todėl, vertėtų įvertinti istorinį kontekstą bei karinę padėtį to meto Lietuvoje. Jau 1943 m. pradžioje vokiečiai patyrė nesėkmę bandydami užimti Stalingradą, Raudonoji armija privertė nacius trauktis. Lietuvoje tuo metu suaktyvėjo prokomunistinio pogrindžio nariai, prasidėję organizuoti strateginių objektų puolimai sutrikdė įprastą vokiečių kariuomenės aprūpinimą maistu ir būtinomis žaliavomis [30]. Nuo pat okupacijos pradžios nuosekliai vykdžiusiems krašto germanizavimą vokiečiams įgyvendinti kolonizacijos planus sutrukė artėjantis Rytų frontas. Jau 1943-ųjų gegužę E. Wetzelis informavo vadovybę, kad tokių projektų įgyvendinimas neįmanomas, kol Vokietijos karo padėtis nebus stabili [26, 113, 120]. Naciai jautė, kad jų kontrolė Lietuvoje vis silpnėja. Apie tai savo 1943 m. gegužės mėnesio laiške fu-

erio adjutantui užsiminė vermachto ūkio komandos Kaune kapitonas Guthnechtas [15, 453, 546–555]. Taigi, 1943 m. rudėnį vokiečių okupacinės valdžios institucijos buvo labiau susirūpinusios karo veiksmis ir nesėkmėmis, negu lietuvių kultūrine veikla. Be to, norėdama užsitarnauti lietuvių pasitikėjimą ir taip sulaukti iš jų palaikymo kovoje su Sovietų Sąjunga, nacių Vokietija buvo priversta keisti savo politiką: buvo išleistas potvarkis dėl nuosavybės atkūrimo okupuotose šalyse [6; 31, 158]. Taigi, gali būti daroma prielaida, kad leidėjai pasijuto laisviau, kai Rytų frontas tapo svarbiausiu nacių rūpesčiu. Tai galėtų paaiškinti, kodėl 1943 m. antroje pusėje išleistų knygų pavadinimų skaičius išaugo, palyginti su pirmąjį metų puse. 1944 metais, baigiantis vokiečių okupacijai ir besiantinant prie Lietuvos Sovietų Sąjungos kariuomenei, išleistų knygų pavadinimų skaičius vėl sumažėjo. Nors jis ir nebuvo pats mažiausias per visą okupacijos laikotarpį, Lietuvoje buvo susiklosčiusi itin nepalanki leidybai padėtis. Tuometinę knygų leidybos dinamiką atskleidžia ir leidžiamų knygų tiražų analizė. Didžiausi knygų tiražai siekė 50 tūkst., 100 tūkst. ar net 160 tūkst. egzempliorių. Didžiausiu žinomu tiražu – 160 tūkst. egzempliorių – išėjo mokslo populiarinimo brošiūra „Kur švara – ten sveikata“ (1942). Švaros ir sveikatos klausimai buvo itin svarbūs karo veiksmų nuniokotose vietovėse, tad šis leidinukas dalytas nemokamai tiems, kurie įsigijo žurnalą „Ūkininko patarėjas“. Dideliais tiražais, nuo 8 tūkst. iki 100 tūkst. egzempliorių Lietuvoje buvo

spausdinami lietuvių ir vokiečių kalbos vadovėliai, lietuviškai vokiškos ir vokiškai lietuviškos pasikalbėjimo knygelės, taip pat žodynai ir žodynėliai, kurių Lietuvoje ypač trūko. Vidutinis mokomųjų leidinių tiražas svyravo nuo 11 tūkst. iki 27 tūkstančių egzempliorių, žodynų ir pasikalbėjimo knygelių – 30 tūkstančių. Tiražais iki 50 tūkst. egzempliorių buvo leidžiami kitų dalykų vadovėliai: žemės ūkio, tikybos, įvairūs skaičiavimo uždavinynai, gamtos ir fizikos mokymosi knygos. Ypatingas dėmesys buvo skiriamas leidiniams apie ūkininkavimą.

Nuo 10 tūkst. iki 20 tūkst. egzempliorių tiražu buvo leidžiamos specializuotos knygos apie vaismedžius, daržoves, grybus, vaistinguosius augalus. Reichas stengėsi išnaudoti Lietuvos ūkį savo poreikiams [29], dėl to buvo remiamas šios tematikos knygų ir brošiūrų spausdinimas. Ne visos knygos ir brošiūros buvo spausdinamos tokiais tiražais. Buvo ir tokių, kurių užtekdavo ir 25 vienetų, pavyzdžiui, maži mokslininkų grupei skirtos brošiūrėlės arba bibliografijos leidiniai, kurie taip pat nepritraukdavo skaitytojų.

Knygų kokybinės charakteristikos, rengimo spaudai ir gamybos procesas priklausė nuo trijų pagrindinių dalyvių: leidybinę veiklą vykdančių organizacijų, autorių ir spaustuvių. Todėl prasminga išanalizuoti jų padėtį ir veikimo sąlygas nacių valdomoje Lietuvoje.

Knygos turinį lemdavo jos autorius. Todėl, analizuojant knygų leidybos situaciją okupuotoje Lietuvoje, svarbu įvertinti ir leidinių autorių bei rengėjų sudėtį, jų kvalifikacijas, algas, knygų rašymo sąlygas.

Nacių okupacijos laikotarpis nėra itin ilgas – apie treji metai. Todėl nebuvo sunku atlikti rašytojų sudėties analizę. Per visą vokiečių okupacijos laikotarpį monografijas kūrė apytiksliai 255 autoriai, iš jų daugiau nei 70 proc. išleido vieną knygą arba brošiūrą, kai kuriems pavyko išspausdinti 10 ar net 14 knygų. Tai buvo vokiečių filologijos mokslų daktaras Gottliebas Studerus, rengęs vokiečių kalbos vadovėlius lietuviams, ir diplomuotas vokiečių agronomas Alfonsas Murelis, tuo metu dirbęs tabako gamykloje „Ostland-Gesellschaft m.b.H. Tabakindustrie–Ostland Abteilung Litauen“ ir rašęs tabako auginimo vadovėlius ir brošiūras ūkininkams. Veikiausiai šiuos autorius leisti knygos skatino pati nacių valdžia, visų pirma, dėl tautybės ir, antra, dėl pasirinktų temų, kurios tuo metu Lietuvoje buvo itin aktualios. Dalį knygų parašė kolektyviniai autoriai – 54 rašytojai dirbo kartu, kad galėtų sėkmingai parengti vertingų įvairių sričių vadovėlių, gydymosi patarimų ir medicinos knygų. Dauguma kolektyvų taip pat išleido po vieną knygą (apie 78 procentus visų kolektyvų). Kai kurie autoriai dalyvavo ir kolektyviniame knygos rengime, ir išleido savarankiškai parašytų kūrinių. Tokių suskaičiuota nedaug – aštuoni. Kai kurie autoriai dėl politinių sumetimų ir neaiškios Lietuvos padėties naudojo slapyvardžiais, kartais pasirašydavo tik inicialais.

Kalbant apie tam tikro laikotarpio autorių sudėtį, reikia išanalizuoti tokius aspektus:

- 1) tautinę priklausomybę;
- 2) autorių profesiją;
- 3) vienalaikiškumo aspektą.

Autorių tautinės priklausomybės analizės rezultatai parodo lietuvių, vokiečių ir kitų tautybių autorių indėlį į knygų įvairovės plėtrą okupuotoje Lietuvoje. Kuriant okupuotos Lietuvos knygų repertuarą, aki-vaizdžiai dominuoja lietuvių kilmės autoriai. Jie sudaro daugiau nei 85 procentus visų autorių. Tai aiškintina ir lietuvių poreikiu skaityti lietuviškas knygas, ir lietuvių kilmės autorių geresniu šalies padėties pažinimu ir supratimu. Be to, jiems buvo paprasčiau rašyti daugumai suprantama kalba, t. y. lietuvių, tartis su leidėjais dėl išleidimo sąlygų ir pan. Daug mažesnis, tačiau vis vien pastebimas vokiečių autorių indėlis į Lietuvoje išleistų knygų skaičiaus didinimą. Jie sudarė vos daugiau nei 9 procentus. Pažymėtina, kad šis skaičius buvo kur kas didesnis nei kitų tautybių autorių. Be abejo, tai lėmė nacių invazija į Lietuvą. Jiems reikėjo propaguoti vokiečių kalbą, leisti knygas į Lietuvą atvykusiems naciams gimtąja kalba ir pan.

Vertinant knygų turinio kokybę svarbu paminėti autorių išsilavinimo lygį. Daugelis knygų autorių turėjo aukštąjį tam tikros srities išsilavinimą, daktaro ar net habilituoto daktaro vardus. Nors kai kurių rašytojų (apie 9 proc.) išsilavinimo lygio, nepavyko išsiaiškinti, tai nesutrukdė daryti tam tikrų išvadų. Gana gausus išsilavinusių žmonių dalyvavimas rengiant knygas aiškintinas tuometiniu Lietuvos mokslininkų siekiu tobulinti medicinos, žemės ūkio mokslus, tirti Lietuvos kultūrą, lietuvių kalbos istoriją. Grožinės literatūros autoriai taip pat siekė aukštojo išsilavinimo, dažniausiai jie

buvo ne tik rašytojai, bet ir literatūros kritikai. Daugelis jų (apie 80 proc.) gilinosi į humanitarinius mokslus, studijavo literatūrą arba lietuvių kalbą.

Be to, dauguma vokiečių ir lietuvių autorių buvo tuometinių leidėjų amžininkai, o dauguma kitų tautybių rašytojų – palikimo autoriai, bet įrodė galintys užimti svarbią vietą literatūros klasikos autorių sąrašė. Tad galima tvirtinti, kad okupacijos metais ypatinga reikšmė buvo skiriama tuo metu Lietuvoje gyvenusiems rašytojams, tačiau siekta populiarinti ir nacių rašytojų kūrinius, be to, buvo svarbu skelbti mokslo naujoves, tyrimus, skleisti naują įvairių sričių informaciją. Nepamiršta ir klasikinės literatūros svarba šalies kultūrai, tad nors ir stigo lešų bei medžiagų, buvo leidžiami įvairių šalių autorių – Levo Tolstojaus, Aleksandro Diuma, Rostando Maurice'o, Charleso Dickenso ir kitų žymių rašytojų kūriniai, nepaisant jų tautybės.

Nagrinėjant knygų leidybą, jos kokybinės charakteristikas, verta susipažinti ir su leidybinių organizacijų politika autorinį darbą atliekančių žmonių atžvilgiu. Pažymėtina, kad iš anksto su autoriais dėl honoraro dydžio nebuvo tariamasi. Iš pradžių rašytojai savo rankraščius atsiųsdavo įvertinti. Jei leidėjas nusprendė, kad turinys tinkamas spausdinti, rankraštis keliaudavo pas cenzorius, o leidėjas apskaičiuodavo sąnaudas. Tik kai buvo žinomos visos išlaidos leidėjas galėjo apskaičiuoti autorinį honorarą už parašytą kūrinį [4, 362], kuris sudarydavo apie 20 procentų visų išlaidų [4, 222, 237, 241, 258]. Dideles sumas lei-

dykla išmokėdavo ne iš karto – dalimis. Be to, iš autorinio honoraro turėjo būti išskaičiuotas darbo pajamų mokestis ir autorinis honoraras redaktoriui [4, 213, 222, 402]. Redaktoriams, kaip ir vertėjams, buvo mokama priklausomai nuo spaudos lankų kiekio. Skirtingai nuo šiuolaikinės autorinio honoraro skaičiavimo sistemos, anksčiau spaudos lanką sudarydavo 32 000 spaudos ženklų, o ne 40 000 ženklų su tarpais [4, 34, 89]. Vertėjams už spaudos lanką buvo mokama nuo 120 iki 150 Rm priklausomai nuo teksto sudėtingumo, redaktoriams – iki 25 Rm už spaudos lanką [4, 34]. Paminėtina, kad autoriams priklausė ir nemokami jų parašytų ar parengtų knygų egzemplioriai. Dvidešimt egzempliorių knygų, kurių tiražas buvo 30 000 egzempliorių, nemokamai buvo atiduodama autoriui, dar 100 egz. buvo jam rezervuojama pirkimui.

Okupuotoje Lietuvoje knygas leido ir specializuotos leidyklos, ir valstybinės organizacijos, kooperatyvai, religinės brolijos, įvairių sričių draugijos, mokslo įstaigos, pavieniai asmenys ir kiti. Tokią leidėjų sudėtį lėmė poreikis leisti skirtingo turinio ir į skirtingą vartotoją orientuotas knygas ir brošiūras. Ne visi turėjo vienodas galimybes ir pajėgumus leisti knygas. Kai kurios buvo griežtai kontroliuojamos vokiečių, tad daugiausia leido nacių palankias knygas ir brošiūras, įvairiems tarnybiniams reikalams skirtus leidinius, nes tokiems leidiniams buvo paprasčiau gauti leidimus, popieriaus spausdinti, jie buvo gaminami spaustuose prioritetine tvarka. Sunkiau buvo įvairioms kultūros ir meno įstaigoms, kurių leidiniai,

nacių valdžios teigimu, buvo neaktualūs karo sąlygomis, tad taupant popierių, kitas medžiagas jie negalėjo būti leidžiami dideliais tiražais. Visus, turinčius teisę leisti knygas, būtų galima suskirstyti į aštuonias grupes:

- 1) leidyklos;
- 2) meno ir kultūros organizacijos;
- 3) religinės organizacijos;
- 4) pramonės įmonės;
- 5) žemės ūkio ir maisto pramonės įmonės;
- 6) įstatymų leidėjų ir vykdymo kontrolės organizacijos;
- 7) mokslo įstaigos;
- 8) privatūs asmenys.

Atskirą papildomą grupę sudaro pavienės organizacijos, kurios išleido tik vieną kitą brošiūrą, todėl galima tvirtinti, kad šių organizacijų indėlis į leidybos plėtrą minimalus. Daugiausia knygų ir brošiūrų okupacijos laikotarpiu išleido būtent leidyklos, t. y. organizacijos, kurių pagrindinė veikla – leisti leidinius. Iš esmės Lietuvoje okupacijos pradžioje veikė tik viena didelė leidykla – Valstybinė, įkurta LTSR Valstybinės leidyklos pagrindu Kaune. Jos direktoriumi buvo paskirtas Antanas Kniūkšta, pavaduotoju – Antanas Petreikis [7, 105]. Akivaizdu, kad vokiečiai nebūtų leidę A. Kniūkštai ir A. Petreikiui vieniems vadovauti tokiai didelei leidyklai. Todėl jos komisariniu valdytoju buvo paskirtas savo leidyklą Vokietijoje turintis Herbertas Eisentrautas. Žinoma, kad 1941 m. liepą Valstybinėje leidykloje veikė 53 įvairūs prekybos ir gamybos skyriai, juose dirbo 454 tarnautojai ir 199 darbininkai, iš viso 653 žmonės [5,

13]. Tad galima teigti, kad ji buvo didžiausia to meto leidykla. Aišku, taip atsitiko ir dėl to, kad dar Sovietų Sąjungos okupacijos metu ši leidykla buvo sudaryta iš daugelio kitų su leidyba ir spausdinimu susijusių įmonių. Nors nacių okupuotoje Lietuvoje buvo juntamas didžiulis knygų poreikis [3, 64], bet karo sąlygomis knygų leidyba negalėjo veikti visu pajėgumu. Dalis pastatų nukentėjo nuo karo veiksmų, kai kurie skyriai nacių reikalavimu buvo uždaryti [28, 3]. Pažymėtina, kad 1942 m. būtent Valstybinės leidyklos ir A. Kniūkštos pastangomis mokykloms, kiek tai buvo įmanoma, parūpinta vadovėlių [28, 3; 31, 155]. Tad, akivaizdus reikšmingas šios leidyklos ir jos vadovo vaidmuo ne tik puoselėjant lietuvių kultūrą vokiečių okupacijos metais, bet ir ugdant, mokant naują kartą. Artėjant nacių okupacijos pabaigai, Lietuvoje atsirado ir kitų leidyklų. 1943 m. spalio 1 d. Kaune atkurta „Sakalo“ leidykla, kuri sovietinės okupacijos metais buvo nacionalizuota ir įtraukta į Lietuvos TSR Valstybinės leidyklos sudėtį. Jos vadovu tapo A. Kniūkšta. Neapsieita be kyšių. Vienam iš Rytų krašto pareigūnų, pasak V. Kubiliaus, A. Kniūkštai teko sumokėti 10 000 Rm už leidimą leisti knygas. Tų pačių metų gruodį A. Kniūkšta jau skelbė per radiją apie naujos leidyklos veiklos pradžią, kvietė jaunos ir patyrusius rašytojus siųsti jam rankraščius [21, 117; 31, 158]. Palyginti su Valstybine leidykla, „Sakalas“ buvo maža knygų leidybos įmonė. Joje dirbo penki darbuotojai. Nors A. Kniūkšta turėjo didelių planų plėsti leidybinę veiklą, dėl prasidėjusios antros

sovietinės okupacijos leidyklos veikla vėl buvo nutraukta – ji veikė iki 1944 m. vidurio, tačiau išleido nemažai reikšmingų leidinių – daugiau nei 20 knygų labai dideliais tiražais [21, 117; 25, 29]. Svarbiausios „Sakalo“ knygos – Maironio, B. Brazdžionio, Mykolo Vaitkaus, Petro Rimkūno, Kazio Bradūno, V. Mykolaičio-Putino, Šatrijos Raganos, Eugenijaus Matuzevičiaus.

Manytina, kad panašiu metu knygų leidyba užsiėmė žymus tuo metu Lietuvoje ėjusio laikraščio „Ateitis“ redaktorius ir leidėjas Bronius Daunoras. Leidyklos įsteigimo vieta laikomas Kaunas [10]. Pirmą knygą B. Daunoras išleido 1943 m. rudenį. Tai buvo L. Dovydėno „Užrašai“. Knygos tiražas buvo 15 000 egzempliorių, t. y. nedidelis, palyginti su tuometiniais tiražais. Panašiais tiražais buvo leidžiamos ir kitos knygos.

Daug knygų leido įstatymų leidėjų ir vykdymo kontrolės kategorijai priklausančios organizacijos. Tai įvairios direkcijos, valdybos, ministerijos ir biurai. Iš viso jos išleido 72 knygas. Šis didokas leidinių skaičius, palyginti su kitomis grupėmis, paaiškinamas tokio pobūdžio įstaigų gausumu Lietuvoje nacių valdymo metais. Iš viso buvo 30 organizacijų, kurios išleido bent vieną knygą per nagrinėjamą laikotarpį. Didžiausias įnašas buvo Vilniuje veikiančių organizacijų: Ekonominės direkcijos, Šiaurės geležinkelių direkcijos ir Žemės ūkio valdybos. Pirmųjų dviejų organizacijų žinioje buvo svarbi Lietuvos ūkio sritis – geležinkeliai, tad jos leido nedidelės apimties leidinius, reglamentuojančius

naudojimąsi geležinkelių transportu ir jo judėjimo tvarką, – iš viso 20 knygų. Žemės ūkio valdyba išleido perpus mažiau leidinių, daugiausia mokslo populiariosios literatūros: „Kaip rauginti žaliąjį pašarą?“ (1942), „Bičių ūkis“ (1943) ir panašių leidinių. Buvo leidinių, skirtų tik specializuotam skaitytojui pavyzdžiui, – instrukcijos ir taisyklės žemės ūkyje dirbantiems Lietuvos gyventojams. Kaune taip pat buvo įvairius potvarkius ir taisykles leidžiančių organizacijų. Iš jų paminėtinos Vyriausioji sveikatos valdyba ir Lietuvos statistikos valdyba, kurios išleido po 4 knygas.

Kiek mažiau knygų išleido Žemės ūkio ir maisto pramonei priklausančios organizacijos, didesniąją dalį visų šios grupės leidinių (26 knygas) – Kaune veikiančios Žemės ūkio rūmai. Būtent ši organizacija išleido knygą „Kur švara – ten sveikata“ didžiausiu tiražu – 160 000 egz. Kiti žinomi knygų tiražai įvairavo nuo 400 iki 20 000 egz. Tad negali būti nepastebėtas šios organizacijos indėlis į Lietuvos gyventojų aprūpinimą svarbiomis knygomis nacių okupacijos metais. Iš kitų šiai grupei priklausančių organizacijų paminėtinos Kaune įsikūję „Pienocentras“ ir „Lietūkis“, išleidę po 5 knygas. Visos buvo skirtos šių organizacijos vidiniams tarnybiniams reikalams. Meno ir kultūros organizacijoms priklausė teatrai, muziejai, įvairios meno žmonių sąjungos. Jų iš viso suskaičiuota 21. Dažniausiai jos išleido po 1–3 nedidelės apimties leidinius, tik Kauno didysis teatras – 8 brošiūras ir Lietuvos dailininkų sąjunga Kaune – penkis parodų katalogus. Šiaulių valstybinis dramos tea-

tras ir Šiaulių miesto teatras buvo vienos iš pagrindinių leidybinių organizacijų šiame mieste. Kartu jos išleido 6 leidinius.

Prie knygų leidybos prisidėjo ir įvairios Lietuvos mokslo įstaigos – universitetai, aukštosios mokyklos ir akademijos. Nenuostabu, kad daugiausia šios organizacijos išleido mokslinių leidinių mechanikos, lietuvių kalbos, medicinos, žemės ūkio ir biologijos temomis. Šios knygos parodo spartų minėtų mokslo sričių vystymąsi nacių okupacijos metais. Kai kurių mokslinių veikalų apimtis viršijo 700 puslapių. Daugiausia šios grupės knygų leido tuo metu Lietuvoje veikę universitetai: Vilniaus universitetas, Vytauto Didžiojo universitetas bei Lietuvos mokslų akademija Vilniuje. Per 1941–1943 m. laikotarpį VDU išleido 12 veikalų medicinos tematika, kuri tapo ypač aktuali karo metais. Kiek mažiau, t. y. 11 leidinių, išleido Vilniaus universitetas, dar penkias mokslinio pobūdžio knygas – Mokslų akademija. Iš viso šioje grupėje buvo 13 įstaigų. Visai nedaug – 12 knygų išleido pramonės organizacijos. Daugiau nei pusė priklausė tabako gamyklai Kaune („Tabakindustrie Gesellschaft Ostland“), kitos išleido tik po vieną leidinį, skirtą apskaitai, sąskaitybos dokumentams rengti, nedidelės apimties leidinių, tarnybinių taisyklių, instrukcijų. Tokio pobūdžio leidiniai beveik visada buvo spausdinami lietuvių ir vokiečių kalbomis.

Autorei žinomos tik devynios religinės organizacijos, leidusios knygas nacių okupacijos metais. Tikėtina, kad jų buvo kur kas daugiau, nes daugumos tikiybinių knygų leidybos įstaigos nenurodytos ir jas sudėtin-

ga nustatyti. Remiantis surinktais duomenimis, daugiausia giesmynėlių, maldaknygių, pamokymų ir panašios literatūros buvo išleista Telšiuose. Jas leido Telšių kunigų seminarija, Telšių vyskupijos kurija, Katedros parapija ir kt. Religinių organizacijų buvo ir Kaune. Čia Evangelikų reformatų kolegijai bei liuteronų konsistorijai pavyko išleisti net 640 puslapių „Evangelikų giesmyną“ su maldomis [2; 12; 13; 14].

Pažymėtina, kad ir dar nepaminėtuose Lietuvos miestuose, pavyzdžiui, Biržuose, Marijampolėje, Ukmergėje, taip pat buvo įvairių organizacijų, leidusių knygas, tačiau leidyba nepasižymėjo gausumu, daugiausia apsiribota keletu leidinių per visą okupacijos laikotarpį. Todėl, remiantis išvardytais duomenimis, Kaunas gali būti laikomas nacių okupuotos Lietuvos knygų leidybos centru. Šiame mieste ne tik veikė didžiausia leidykla, bet ir 1943 m. įsikūrė naujų. Prie knygų leidybos prisidėjo ir kitos organizacijos. Kituose miestuose specializuotų leidyklų nebuvo. Vilniuje taip pat buvo išleista gana daug leidinių, tačiau nė vienos grožinės literatūros knygos, nors kartais čia buvo spausdinama vokiška grožinė literatūra, parengta Vokietijai. Svarbiu leidybiniu miestu laikytini ir Šiauliai, kur knygyno „Žiedas“ vadovo Felikso Maksvyčio pastangomis išleista daug lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių žodynų. Be to, Šiauliuose pasirodė anglų kalbos vadovėlis, kas yra gana neįprasta susiklosčiusiomis aplinkybėmis [2; 12; 13; 14]. Greičiausiai tai lėmė prastesnė leidybos kontrolė šiame mieste nei, pavyzdžiui, Kaune ar Vilniuje. Karo veiksmams

nutolus į Rytus, vakarinė Lietuvos dalis naciams rūpėjo mažiau.

1941–1944 m. Lietuvoje būta ir privačių asmenų, leidusių knygas. Tai buvo patys leidinių autoriai: E. Astramskas, Br. Brazdžionis, M. Švičickis, J. Ubartas, J. Kučinskas. Ne visada autoriai pasirašydavo savo vardais, todėl ne visus dabar įmanoma išvardyti. Privačių asmenų, nacių okupacijos metais išleidusių knygų ar brošiūrų, suskaičiuota devyni. Šiaip ar taip, privatiems asmenims buvo labai sunku leisti knygas, nes nacių valdžia kėlė labai didelius rankraščių parengimo ir spausdinimo reikalavimus, tad leidėjai turėjo daug reikšmės leidybos plėtrai konkrečiuose Lietuvos miestuose ir apskritai visoje šalyje.

Knygų kokybinės charakteristikos priklausė ne tik nuo leidėjo, bet ir nuo poligrafijos pramonės. Labiausiai spaustuvių ir poligrafijos pramonė buvo išvystyta Kaune. Šiame mieste per visą okupacijos laikotarpį buvo išspausdinta beveik 80 procentų visų išleistų knygų ir brošiūrų. Akivaizdu, kad daugiausia tai buvo Valstybinės leidyklos nuopelnas. Tai dar kartą įrodo, kad vokiečių okupacijos metais Kaunas buvo knygų ir brošiūrų leidybos ir spausdinimo centras. Antrą vietą pagal pagamintų knygų ir brošiūrų skaičių užima Vilnius – 12,7 procento. Dėl jau minėtų priežasčių poligrafijos pramonė čia buvo sugriauta ir ją atkurti karo sąlygomis buvo neįmanoma. Iš kitų miestų galima išskirti Šiaulius, Telšius ir Marijampolę. Ne visuose autorės rastuose leidiniuose buvo pažymėta spausdinimo vieta, tačiau, sprendžiant iš knygos

turinio, leidyklos ar leidybinės organizacijos spausdinimo vietą galima numanyti. Šiuose miestuose nevyko didesnių karo veiksmų, todėl čia įsikūrusios spaustuvės beveik nenukentėjo, į jas su užsakymais kreipdavosi kitų, mažesnių miestų organizacijos, pavyzdžiui, Valstybinė leidykla, Pavėnčių cukraus fabrikas ir kiti. Šiauliuose buvo išspausdinta beveik 3 procentai visų leidinių, kurių spausdinimo vieta žinoma arba numanoma, Marijampolėje ir Telšiuose – po 1,9 procento. Daugumos kitų miestų spaustuvių rodikliai nesiekia net vieno procento.

Iš didelių Kauno spaustuvių pirmiausia paminėtinas „Spindulys“, turėjęs filialą Vilniuje. Tačiau Kauno filialui sekėsi veikti kur kas geriau ir efektyviau. Tai galima paaiškinti lengvesniais sovietų nacionalizacijos padariniais šiame mieste. Be to, nacių okupacijos metais „Spindulys“ buvo sujungtas su keliomis kitomis spaustuvėmis į vieną „Kauen-Vilnaer Verlags und Druckerei GmbH“ ir tai padidino jo pajėgumą. Nors „Spindulio“ spaustuvės direktoriumi paskirtas lietuvis K. Kemežys, kaip ir Valstybinės leidyklos atveju, iš tikrųjų įmonės veiklą kontroliavo vokiečiai. Vokiečių valdžios reikalavimu „Spindulys“ privalėjo spausdinti jiems reikalingus blankus, dokumentus, įvairius vokiškus leidinius [27, 87, 197]. Be abejo, „Spindulyje“ taip pat buvo spausdinamos ir knygos, ir smulkesnės brošiūros. Surinktais duomenimis, iš viso buvo išspausdinta ne mažiau kaip 136 knygų. Šios spaustuvės paslaugomis naudojosi ne tik Kauno leidyklos, bet ir Vilniaus leidybi-

ne veikla užsiimančios organizacijos [2; 12; 13; 14; 27, 237].

Viena didžiausių spaustuvių Kaune laikoma „Raidė“, 1922 metais įkurta miesto centre. Sovietinės valdžios laikotarpiu spaustuvė buvo nacionalizuota ir prijungta prie Valstybinės leidyklos, jos turimos spausdinimo mašinos papildytos iš kitų nacionalizuotų ir likviduotų Lietuvos spaustuvių. Nacių okupacijos metu darbų kiekis akivaizdžiai sumažėjo, daugelis darbuotojų, bijodami kalėjimo ar sušaudymo, pradėjo slėptis. Todėl spaustuvė negalėjo veikti planingai ir efektyviai. Tačiau joje išspausdinti tokie tuo metu reikšmingi lietuviams leidiniai, kaip lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių žodynai, pasikalbėjimų knygelės, įvairaus pobūdžio vadovėliai, kiti spaudiniai. Spausdinamos tiek mažos brošiūros, kurių apimtis buvo šeši puslapiai, tiek dideli romanai ar mokslinės monografijos, kurių puslapių skaičius viršijo 400. Iš viso išleista daugiau kaip 78 pavadinimų knygų [2; 12; 13; 14; 27, 186].

Kaune veikė dar viena didelė „Šviesos“ spaustuvė. Ji dar sovietmečiu buvo prijungta prie Valstybinės leidyklos. Vokiečių okupacijos metais jos denacionalizuoti nepavyko, todėl jai vadovavo tas pats vokiečių H. Eisentrautas. „Šviesoje“ buvo spausdinamos Valstybinės leidyklos maldaknygės, vadovėliai, lietuvių ir vokiečių grožinė (taip pat ir propagandinė) literatūra. Čia buvo pagaminta ir daugiausia „Sakalo“ leidyklos knygų. Išspausdintų knygų pavadinimų skaičius viršijo 50 [2; 12; 13; 14; 27, 207; 31, 167].

Paminėtina ir Kauno didžioji spaustuvė „Žaibas“. Joje buvo spausdinama periodika, knygos ir brošiūros [2; 12; 13; 14; 27, 217]. „Žaibas“ turėjo daug reikšmės smulkesnėms spaustuvėms, kurios čia užsakydavo klišes knygų viršeliams. 1942–1943 m. su „Žaibu“ bendradarbiavo Kaune įsikūrusi Vilniaus spaustuvė, kurioje buvo spausdinami spalvoti Taikomosios dailės instituto leidiniai.

Nepaisant didelio spaustuvių skaičiaus Kaune, leidyklos ne visuomet galėjo laiku išspausdinti užsakytus leidinius. Okupacijos metais spaustuvės užsakymus priimdavo nenoriai, o dirbo labai lėtai [4, 3]. Be abejo, sklandžiai dirbti spaustuvėms trukdė karo padėtis. Dažniausiai knygos buvo spausdinamos po truputį, t. y. visas tiražas atiduodamas maždaug per pusę metų [4, 248]. Ypač suprastėdavo spausdinimo sąlygos vasaros metu, kai daugelis darbininkų nacių valdžios nurodymu išvykdavo į privalomus kuro gamybos darbus. Pavyzdžiui, 1943 m. vasarą „Varpo“ spaustuvė buvo uždaryta, nes visi darbininkai buvo išsiųsti atlikti nacių valdžiai reikalingus darbus [4, 257].

Kituose Lietuvos miestuose irgi būta įvairios paskirties spaustuvių. Vilniuje iki nacių okupacijos pradžios daugiausia veikė mažos spaustuvės, priklausančios žydams. Tad kai prasidėjo karas ir vokiečiai užėmė Lietuvą, jos labai greitai buvo uždarytos arba atiduotos kitiems savininkams. Daugiausia per okupacijos laikotarpį knygų ir brošiūrų išspausdino Vilniaus „Švyturio“ spaustuvė. Jos paslaugomis naudojosi Vil-

niaus universitetas, Vilniaus pedagoginis institutas, Ekonominė direkcija, įvairios sisisiekimo kontrolės įstaigos ir kitos. Čia paprastai buvo spausdinamos nedidelės nuo 52 iki 150 puslapių knygos, taip pat smulki produkcija [2; 12; 13; 14; 27, 87].

Nedidelė spaustuvė veikė Biržuose. Jos savininkas buvo J. Masaitis. Lietuvą okupavus sovietinei valdžiai, spaustuvė iš savininko buvo atimta, tačiau atėjus vokiečiams – grąžinta. Dėl sunkių karo sąlygų Biržų spaustuvė spausdino nedaug. „Bibliografijos žiniuose“ užregistruoti tik trys nedidelės apimties leidiniai, priklausantys Biržų žemės ūkio draugijai [12; 13; 14; 27, 115]. Greičiausiai ši spaustuvė aptarnavo tik Biržų apskrities organizacijas, kurioms reikėjo išspausdinti smulkių leidinių.

Šiauliuose veikė nedidelė „Astros“ spaustuvė. Su ja bendradarbiavo „Žiedo“ leidykla-knygynas, kuris joje išspausdino A. Šešplaukio-Tyruolio lietuvių ir vokiečių kalbų žodyną moksleiviams, įvairių periodinių leidinių redakcijos, leidusios kalendorius ar kitas knygas. „Astros“ veikla baigėsi 1944 m. vasarą [19, 17; 27, 302].

Panevėžyje knygas spausdino Panevėžio spaustuvė. Nacių okupacijos metais ji beveik nenukentėjo, tik sumažėjo darbuotojų skaičius. Iš pradžių (1941) bandyta spausdinti laikraštį, vėliau atvežta nauja įranga, pradėta išleisti knygas. Joje buvo išspausdinta pora religinės tematikos brošiūrų [12; 13; 14; 27, 273].

Nacių valdymo metais savo veiklos nesustabdė ir Telšių apskrities savivaldybės spaustuvė, kartais vadinta ir „Žemaičių

žeme“ dėl leidžiamo tokio paties leidinio pavadinimo. Ji nukentėjo nedaug ir po karo galėjo tęsti knygų spausdinimo darbą. Daugiausia spausdino kalendorius, taip pat išleido Prano Genio knygą „Rūpintojėliai“, porą giesmynelių [12; 13; 14; 27, 326].

Iš mažųjų miestų spaustuvų daugiausia knygų išspausdino Marijampolės spaustuvė „Šešupė“. Dar sovietmečiu ji buvo sujungta su Marijonų ir „Dirvos“ spaustuve. Tačiau naciams įžengus į Lietuvą „Dirvos“ spaustuvė sudegė, o galutinai įsitvirtinus vokiečių valdžiai spaustuvė vėl pavadinta „Šešupe“. Joje porą knygų išspausdino Valstybinė leidykla gana dideliu tiražu – 15 ir 20 tūkstančių egzempliorių [12; 13; 14; 27, 258], bet daugiausia buvo spausdinama smulkiųjų darbų, kurių užsakovai nežinomi.

TEMINĖ, TIPOLOGINĖ IR KALBINĖ KNYGŲ CHARAKTERISTIKA

Išnagrinėjus visus knygos leidimo ir spausdinimo proceso dalyvius ir jų veiklos sąlygas 1941–1944 m. Lietuvoje, galima gilintis į knygų teminės, tipologinės ir kalbinės charakteristikų analizę. Okupacijos metais Lietuvoje buvo išleista knygų, atitinkančių 47 UDK poskyrius (iš viso yra 70, neįtraukiant periodinių leidinių). Šis skaičius rodo, kad okupuotoje Lietuvoje buvo gana didelė knygų temų įvairovė, pradedant tokiomis specifinėmis kaip bibliografija, kurios buvo išleista vos viena kita knyga, ir baigiant grožine literatūra, medicina ir žemės ūkiu – šių sričių knygų pavadinimų skaičius siekė beveik šimtą.

Daugiausia išleista grožinės literatūros. Bendrame išleistų knygų aruode grožinės literatūros kūriniai sudarė 13,7 proc. Grožinės literatūros leidinių populiarumas visuomenėje lėmė ir didelius jų tiražus: vidutinis tiražas buvo 6200 egz. Lietuvoje taip pat buvo išleistas vienas aforizmų, vienas dainų rinkinys, paskelbti kai kurių grožinės literatūros tyrinėjimų rezultatai. Šios knygos, remiantis UDK principais, taip pat atitiko temą „Įvairių šalių grožinė literatūra“. Pažymėtina, kad buvo leidžiama ne tik originalioji, bet ir verstinė literatūra, nors 90 proc. išleistų grožinės literatūros kūrinių sudaro lietuvių autorių parašytos knygos. Taigi galima teigti, kad grožiniai kūriniai lietuvių kalba buvo ypač vertinami okupacijos metais. Tai supratę leidėjai stengėsi patenkinti visuomenės poreikį skaityti originaliąją literatūrą, tad neatsitiktinai šių knygų pavadinimų skaičius gerokai viršija verstinės literatūros pavadinimų skaičių.

Knygų ir brošiūrų medicinos tema buvo išleista beveik dviem procentais mažiau nei grožinės literatūros. Šiai temai priklauso 90 knygų ir brošiūrų, t. y. 12 proc. viso repertuaro. Didesnė dalis medicinos knygų aptarė opius žmogaus sveikatos klausimus, tačiau kelios – ir gyvūnų gydymą bei priežiūrą. Net keturi leidiniai buvo skirti kovai su alkoholizmu. Matyt, ši priklausomybė buvo paplitusi tuometėje Lietuvoje.

Beveik vienodas skaičius išleistų knygų pavadinimų buvo skirtas žemės ūkiu ir kalbų grupių temoms – atitinkamai 75 ir 69 pavadinimai. Tai sudarė 10 ir 9,2 proc. analizuojamo knygų repertuaro. Daugu-

moje knygų buvo galima rasti naudingų sėkmingo ūkininkavimo patarimų, taisyklių, instrukcijų. Kiti žemės ūkio leidiniai buvo skirti plačiajai visuomenei supažindinti su mokslo naujovėmis. Atsižvelgiant į knygų pavadinimų kiekį galima teigti, kad susiklosčiusios aplinkybės paskatino ūkininkavimo žinovus skirti dėmesį šiai temai. Daugelis UDK poskyrio „Kalbos. Kalbų grupės“ knygų buvo skirtos vokiečių ir lietuvių kalboms, nors kelios knygos išleistos ir bendraujantiems lenkų, anglų, gudų kalba, studijuojantiems lotynų kalbą. Tokia šio poskyrio sudėtis neatsitiktinė. Sunkiais okupacijos metais lietuviams rūpėjo išsaugoti savo tradicijas ir kalbą, perduoti žinias jaunesnei kartai. Be to, ankstesnės okupacijos, lietuviškos spaudos draudimo metai paskatino tirti lietuvių kalbą, gilintis į jos istoriją ir ištakas. Todėl pasirodė tokios knygos kaip „Lietuvių kalbos sintaksė“, „Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje“ ir pan. Be abejo, vokiečiams okupavus Lietuvą, valstybinėse įstaigose aukštų pareigūnų postai atiteko naciams, kūrėsi ir vokiškos įmonės, vokiečių kalba tapo lygiavertė lietuvių kalbai, t. y. oficialia šalies kalba, todėl labai padaugėjo lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbų žodynų. Tarnautojams ir darbuotojams buvo rengiami vokiečių kalbos kursai, mokyklose pradėta privalomai dėstyti vokiečių kalbą. Dėl to reikėjo vadovėlių, pratybų sąsiuvinių, o tai skatino leidyklas leisti tokias knygas ir brošiūras. Knygų kitomis kalbomis pasirodydavo nedažnai, nors jų leidybą taip pat lemdavo visuomenės poreikis. Žinoma,

kad dėl istoriškai susiklosčiusių aplinkybių Vilniuje ir jo apskrityje gyveno daug lenkų, kuriems taip pat reikėjo žodynų ir vadovėlių. Plečiantis Rytų fronto riboms prireikė ir vadovėlių gudų kalba.

Skirtingai nuo sovietinės santvarkos, nacių valdžia pripažindavo žmonių teisę pasirinkti tikėjimą, todėl nedraudė leisti maldaknyges, giesmynus, tikybos vadovėlius. „Krikščionybės“ temos leidinių gausumą paaiškina šių knygų paklausa, išaugusi sovietų valdžiai pasitraukus dėl karinių nacių veiksmų. Šios tematikos knygos sudarė 8,2 procentus visų knygų repertuaro.

Vertėtų užsiminti ir apie knygas ir brošiūras, priklausiusias grupei „Įmonių valdymas. Gamybos, prekybos ir transporto organizavimas“. Jų buvo išspausdinta 46 pavadinimų, t. y. jos sudarė 6,1 procentus viso repertuaro. Daugiausia šias knygas ir brošiūras leido valstybinės įstaigos, kurios siekdavo informuoti reikiamus asmenis apie nacių valdžios nurodymus, potvarkius, įvedamas taisykles. Nemaža šių leidinių dalis buvo skirta tik tarnybiniam reikalavimui, t. y. buvo neprieinama paprastiesiems žmonėms. Vis dėlto įmonių valdymo ir ypač transporto organizavimo tema buvo labai svarbi naciams, todėl beveik 70 proc. visų šios grupės leidinių sudaro susijusieji būtent su geležinkeliais – laikinieji tarifai, keleivių ir gyvulių vežimo taisyklės, instrukcijos geležinkelio darbuotojams ir panašiai.

Knygos istorijos tema taip pat pasižymėjo gausumu. Jai priklauso 30 knygų, t. y. keturi procentai nagrinėjamo repertuaro. Ši reikšmę paaiškina istorijos tematikos

aktualumas Lietuvoje nacių okupacijos laikotarpiu. Tuo metu daug mokslininkų ir rašytojų skyrė dėmesį Lietuvos istorijai, kultūrai. Naciai taip pat rėmė istorinių veikalų, susijusių su Sovietų Sąjungos valdžios veiklos smerkimu, leidybą, dosniai skirdavo popieriaus tokioms knygoms [21, 55, 93]. Taigi, daugiausia pasirodė būtent sovietinei okupacijai, tremtiniams skirtų leidinių ir nacių valdžią šlovinančių knygų. Kartu šie leidiniai sudarė du trečdalius istorijos tematikos knygų repertuaro. Pažymėtina, kad kitos knygos buvo leidžiamos apie 500 egz., o nagrinėjančios Lietuvos okupacijas – mažiausiai 10 000 egz. tiražu. Kitomis temomis knygų buvo išleista nedaug; mažiau kaip 3 proc. viso repertuaro. Tai lėmė ne tik menkesnis šių temų aktualumas, bet ir popieriaus, lėšų leidybai stygius.

Vertinant knygų repertuarą paskirties (adresato) požymiu galima teigti, kad nepaisant karo ir okupacijos sąlygų 1941–1944 m. išleisti leidiniai apima beveik visas tipologines knygų rūšis. Visų pirma, tam tikrų knygų ir brošiūrų temų atsiradimą lėmė visuomenės ir valdžios poreikiai, pastarosios nurodymai ir prioritetai. Lietuvos gyventojams pirmiausia reikėjo žodynų, vadovėlių, kitų mokomosios literatūros leidinių. Išsivadavus iš Sovietų Sąjungos okupacijos, daugelis norėjo kaip ir anksčiau lankytis bažnyčiose, tad reikėjo maldaknygių, giesmynų, tikybos vadovėlių. Nacių valdžiai buvo svarbu leisti įvairius sąsąskaitybės dokumentus, apskaitos tvarkymo nurodymus, geležinkelių tvarkaraščius ir kitas instrukcijas. Be to, jie stengėsi spausdinti grožinę

literatūrą vokiečių kalba, kuri ne tik prisidėtų prie krašto germanizavimo, bet ir būtų naudinga vokiečių kariams Rytų fronte. Tipologinę leidinių įvairovę paaiškinanti antra priežastis – leidybine veikla užsiimančių organizacijų įvairovė. Akivaizdu, kad skyrėsi ne tik jų leidinių tematika, bet ir paskirties adresatas. Vadovaujantis paskirties adresato požymiu iš viso galima išskirti 12 nacių okupuotoje Lietuvoje išleistų knygų rūšių. Vokietmečiu nė viena leidinio rūšis aiškiai nedominavo. Nacių okupacijos metais Lietuvoje daugiausia pavadinimų buvo išleista informacinių ir mokomųjų knygų. Kiekvienos rūšies dalis bendrame knygų repertuare – maždaug 14 procentų.

Kaip jau buvo minėta, karo metais Lietuvoje buvo aktualios įvairių sričių mokslo ir taikomosios žinios, tačiau stingant materialinės bazės leidybai, dažniausiai jos buvo pateikiamos glaustų pranešimų pavidalu nedidelės apimties brošiūromis. Informacinio pobūdžio knygų pirmiausia buvo skiriamos medicinos ir žemės ūkio specialistų gvildenamoms temoms, nes jos buvo aktualiausios tuometėje Lietuvoje. Taip pat buvo išleista nedidelių brošiūrų, skirtų istorijos, matematikos, fizikos, chemijos sričių tyrimų rezultatams. Dažniausiai šiai kategorijai priskiriamų knygų turinį sudarydavo moksliniuose žurnaluose publikuojami pranešimai, kurie iš pradžių buvo išspausdinami moksliniuose periodiniuose leidiniuose. Deja, tokių leidinių leidyklos, tiražai ir kita knygotyrai svarbi informacija beveik niekada nebuvo nurodoma. Todėl sudėtinga kalbėti apie jų paplitimą visuo-

menėje. Remiantis turimais duomenimis, tokių leidinių tiražai nebuvo gausūs (dažniausiai 25, 50, 100 egz.), tad greičiausiai jie buvo skirti gana mažam specialistų sluoksniui. Ypač svarbi lietuvių visuomenei okupacijos metais buvo mokomoji literatūra. Jau nuo pirmų okupacijos dienų daugelis Lietuvos inteligentų užsiminė apie nekokybiškas jaunuomenės mokymosi sąlygas. Todėl vadovėlių leidyba tapo prioritetine Valstybinės leidyklos veikla. Jie sudarė per 80 procentų visos mokomosios literatūros. Dauguma vadovėlių buvo skirta studijuoti kalboms. Vokiečių kalbos ir lietuvių kalbos mokomųjų vadovėlių pasirodė beveik vienodas skaičius – atitinkamai 20 ir 21. Mokyti vokiečių kalbos Lietuvos žmones privertė politinė šalies situacija ir atkaklios nacių valdžios „rekomendacijos“. Lietuvių kalbos vadovėlių buvo leidžiama leidyklų ir sudarytojų iniciatyva. Aišku, Lietuvoje trūko ir kitų dalykų vadovėlių: matematikos išleista 17, fizikos – šeši, tikybos – du vadovėliai. Pabrėžtina ir tai, kad kokybiškų naujų lietuviškų vadovėlių parengimas reikalavo didelių pastangų, kruopščios mokslo tiriamosios veiklos, kurią vokiečiai kaip įmanydami varžė.

1941–1944 m. aktyviai grožinę literatūrą leido Valstybinė leidykla, šie leidiniai sudarė ketvirtadalį viso jos repertuaro, pateikto rinkai. Okupacijos pabaigoje grožinės literatūros leidinius pradėjo leisti ir „Sakalo“ leidykla bei Bronius Daunoras. Žinoma, kad sparčiai plėtojosi Lietuvos kultūra, ji įgavo ypatingą svarbą daugeliui gyventojų [21, 93–96; 26, 118]. Tipologinėje knygu

struktūroje literatūriniai grožiniai leidiniai užima trečią vietą ir sudaro 12,9 proc. repertuaro. Rinkoje pasirodė labai įvairių rūšių grožinės literatūros: prozos (apysakos, romanai, novelės, biografijos ir pan.), poezijos (eilėraščiai, eiliuotos poemos, dainos, satyros ir pan.) ir dramos kūriniių (pjesės, komedijos ir pan.). Prozos knygų buvo išspausdinta daugiausia – 66 proc., poezija sudarė 26, o dramos kūriniai – 8 proc. visų išleistų grožinės literatūros kūrinių. Be knygų ir brošiūrų asmeniniam naudojimui buvo leidžiami ir oficialūs leidiniai, kuriais savo veikloje vadovavosi Lietuvos organizacijos. Tai įvairaus pobūdžio įstatatai, valdžios institucijų įsakymai ir aplinkraščiai, tarnybinės, mokesčių ir algų apskaičiavimo taisyklės. Oficialūs leidiniai buvo itin reikalingi siekiant įtvirtinti naujas okupantams rūpimas veiklos ir gyvenimo taisykles. Tad neatsitiktinai jie sudarė apie 11 procentų repertuaro. Dažniausiai šios rūšies leidiniai būdavo nedideli – iki 48 puslapių, todėl galima teigti, kad dauguma buvo brošiūros pavidalo.

Lietuvoje nemažai buvo leidžiama ir žinybinių leidinių (apie 8 proc.). Tai aiškina ma būtinybe leisti įvairius žodynus, pasikalbėjimo knygeles ir brošiūras. Šios tematikos leidiniai sudarė didžiausią dalį visų vokiečių okupacijos metais išleistų žinybinių leidinių. Taip pat buvo tęsiamas „Lietuviškos enciklopedijos“ leidimas, spausdinami įvairių parodų katalogai (atskirai vokiečių ir lietuvių kalbomis) ir kiti žinybai.

Šalyje keičiantis valdžioms, keitėsi ir gamybinę bei visuomeninę veiklą reguliuo-

jantys nuostatai. Atsirado poreikis leisti oficialias gaminių naudojimo, paslaugų teikimo, darbo užmokesčio taisykles, pagamintos produkcijos pirkimo kainoraščius, vidinę įstaigų tvarką reguliuojančius standartus ir kitus panašius dokumentus. Visi jie sudaro tipologinės struktūros kategoriją „Normatyviniai gamybiniai praktiniai leidiniai“. Jų buvo išleista 7,7 proc. nagrinėjamo repertuaro. Tai yra pakankamai daug, palyginti su panašios kategorijos „Gamybiniai praktiniai leidiniai“ knygų skaičiumi – 2,5 proc., kurie buvo skirti taikomosioms žinioms skelbti. Šis nepopuliarumas gali būti siejamas su menku pramoninių organizacijų skaičiumi Lietuvoje. Net ir pasirodę leidiniai buvo skirti ne naujausių technologijų taikymui pramonėje, bet ūkininkų savišvietai, gyvulių priežiūros instrukcijoms perteikti. O šį darbą puikiai galėjo atlikti leidžiami vadovėliai, informaciniai ir mokslo leidiniai. Tad galima teigti, kad didelio poreikio leisti gamybinius praktinius leidinius okupuotoje Lietuvoje nebuvo. Įvairūs moksliniai leidiniai knygų ir brošiūrų rinkoje sudarė 7,4 proc. Atsižvelgus į informacinių leidinių kiekį, kurių daugumą sudarė moksliniai pranešimai, publikuoti brošiūromis, galima spėti, kad mokslinių veikalų būtų pasirodę ir daugiau, jei netrūktų materialinės bazės, o pati leidyba nebūtų okupantų varžoma ir nukreipiama palankesne kryptimi. Moksliniai veikalai daugiausia buvo iš medicinos ir istorijos mokslų. Vykdomais istorijos tyrimais sumaniai pasinaudojo nacių valdžia, remdama mokslines knygas, smerkiančias

Sovietų Sąjungos viešpatavimą Lietuvoje. Tokių knygų kaip „Lietuvos archyvas“ ir „Raudonasis siaubas GPU“ tiražai siekė 10 000 egz., leidimai buvo kartojami. Medicinos tyrimams taip pat teko nemažai dėmesio, tačiau šių veikalų ir apimtis, ir tiražai buvo gerokai mažesni – iki 500 egz. Apie 7 proc. knygų repertuaro sudarė tikybės leidiniai. Beveik pusė jų buvo maldaknygės ir giesmynai.

Okupacijos sąlygomis buvo leidžiama ir kitokių rūšių knygų ir brošiūrų, bet jų įvairovė buvo gana maža. Greičiausiai Lietuvoje šie leidiniai nebuvo tokie reikalingi, kaip pirmiau minėtieji. Pavyzdžiui, masinis politinių knygų spausdinimas ir platinimas buvo reikalingas nacių valdžiai, kuri vykdė propagandinę nacionalizmo ir krašto germanizavimo politiką. Fašistinę ideologiją propaguojanti literatūra buvo nepaklausī, nebuvo masiškai kuriama ar leidžiama Lietuvos leidėjų. Kalbant apie okupacijos laikotarpio knygų repertuarą vertėtų atkreipti dėmesį į nacionalinę, t. y. lietuvių, ir kitomis kalbomis pasirodžiusių leidinių santykį. Nenuostabu, kad vokiečiams okupavus Lietuvą knygų vokiečių arba lietuvių ir vokiečių kalbomis turėjo pagausėti. Tačiau konkretūs skaičiai galėtų parodyti, kaip giliai pavyko vokiečiams įsiskverbti į lietuviškų knygų leidybą. Svarbu pažymėti ir tai, kad 1941–1944 m. Lietuvoje pasirodžiusios knygos ir brošiūros buvo įvairiakalbės – leidžiamos rusų, gudų, lotynų ir kitomis kalbomis. Iš viso tuo laikotarpiu buvo išleista 105 knygos ir brošiūros kitomis kalbomis nei lietuvių. Tai sudaro beveik 16 procentų

visų nagrinėjamų leidinių. Akivaizdu, kad didžiausią įtaką knygų leidybos kitomis kalbomis augimui padarė naciai, kurie stengėsi germanizuoti kraštą, prijungti prie Ostlando teritorijas, kurių gyventojai prastai mokėjo ir lietuvių, ir vokiečių kalbas. Poveikio knygų ir brošiūrų kalbinei sudėčiai galėjo turėti ir pasitraukusi Sovietų Sąjungos okupacinė valdžia, dėl susiklosčiusių istorinių įvykių Lietuvos teritorijoje gyvenantys lenkiškai kalbantys asmenys.

Nepaisant okupacijos ir griežtos vokiečių leidybos kontrolės, knygų ir brošiūrų lietuvių kalba buvo išleista net keturis su puse karto daugiau nei kitomis kalbomis. Knygų užsienio kalbomis kiekis nuolat svyravo. Okupacijos pradžioje knygų užsienio kalbomis leidimo našumas kito mažai, 1943 m. jis smarkia išaugo, o knygų lietuvių kalba sumažėjo, 1944 m. mažai išėjo knygų ir lietuvių, ir užsienio kalbomis. Pažymėtina, kad knygų lietuvių kalba buvo išleidžiama vis mažiau, tik 1944 m. jų pasirodė kiek daugiau. Nuosekliai daugėjo leidinių ne lietuvių kalba. Vokiečių kalba spausdinamų leidinių kiekis sudarydavo ne mažiau kaip 50 procentų, dažniausiai per 70 procentų bendros užsienio kalbomis išleistos produkcijos. Tad galima teigti, kad naciai stengėsi mažinti lietuviškų leidinių kiekį ir vis daugiau spausdinti vokiečių kalba parašytų kūrinių. Tai patvirtina jų siekius naikinti lietuvišką kultūrą, germanizuoti Lietuvos teritorijoje gyvenančius žmones. Vis dėlto leidinių lietuvių kalba per visą analizuojamą okupacijos laikotarpį buvo išleidžiama daugiausia, o 1944 me-

tais, kai nacių saugumui grėsmę sukėlė Sovietų Sąjungos veiksmas Rytų fronte, lietuviškų knygų leidybos našumą net pavyko padidinti. Vokiečių kalba buvo leidžiamos ir nedidelės iki 48 puslapių brošiūros, ir knygos (storiausia knyga – 528 puslapių). Per visus okupacijos metus pasirodė 78 leidiniai vokiečių kalba. Brošiūromis daugiausia buvo leidžiama žinytinė, grožinė, oficialioji ir tikybinė literatūra. Grožinės literatūros knygų vokiečių kalba buvo išleista gerokai daugiau nei kitų leidinių. Beveik visi moksliniai veikalai turėjo santraukas vokiečių kalba.

Kitos kalbos knygų ir brošiūrų gausumu neišsiskyrė. Leidiniai rusų kalba pasirodė 9 pavadinimų. Daugiausia tai buvo grožinė ir propagandinė literatūra, pradėta leisti 1943 m. pabaigoje, kai Rytų fronte vokiečiai patyrė pralaimėjimų. Akivaizdu, kad leisti knygas ir brošiūras rusų kalba vokiečių okupacijos metais buvo labai sudėtinga dėl nacių požiūrio į Sovietų Sąjungą. Lotynų ir lenkų kalbomis 1941–1944 m. buvo išleista po devynis pavadinimus knygų ir brošiūrų. Kiekvienais metais lotynų kalba pasirodydavo informacinis leidinys apie Kauno botanikos sode vykstančių sporų, sėklų ir vaisių atranką. Beveik tiek pat buvo išleista tikybos tematikos knygų. Mažiausiai okupuotoje Lietuvoje pasirodė brošiūrų estų ir gudų kalbomis atitinkamai – dviejų ir vieno pavadinimo. Jų apimtis buvo 8 ir 48 puslapiai. Gudų kalba buvo išleistas plokštas rašybos vadovėlis 1943 m. pabaigoje, kai didelė Baltarusijos dalis buvo prijungta prie Ostlando.

Atskirą knygų ir brošiūrų grupę sudaro leidiniai keliomis kalbomis: lietuvių ir kitomis viena arba keliomis užsienio kalbomis. Šios grupės daugumą sudarė dvikalbės lietuvių ir vokiečių knygos ir brošiūros. Tai aiškintina nacių įvesta vokiečių kalba Lietuvoje ir menku vokiečių kalbos mokėjimu. Dvikalbių lietuvių ir vokiečių leidinių grupę daugiausia sudarė žinytinė literatūra, reikalinga mokytis svetimos kalbos (vokiečių–lietuvių pasikalbėjimų knygelės, žodynai), taip pat dviem kalbomis buvo leidžiami tvarkaraščiai, parodų katalogai, vogtų daiktų sąrašai – t. y. tokie leidiniai, kurie turėjo būti suprantami ir vokiečiams, ir lietuviams. Dėl tos pačios priežasties vokiečių ir lietuvių kalbomis buvo gausu ir oficialių leidinių. Nemažai buvo leidžiama ir įvairių normatyvinių nurodymų. Iš viso dvikalbių lietuvių ir vokiečių leidinių išleista šimtas vienuolika. Kitomis kalbomis daugiausia leista mokslinių, informacinių leidinių specifiniams poreikiams tenkinti. Pavyzdžiui, vykdant gyventojų surašymą instrukcijos turėjo būti leidžiamos ir gudams, lenkams suprantama kalba. Nemažai mokslinių leidinių buvo verčiama į įvairias kalbas. Tačiau visų jų buvo gerokai mažiau negu lietuvių ir vokiečių kalbomis. Taigi, galima teigti, kad vokiečių okupacijos metais Lietuvoje knygų ir brošiūrų leidyba iš esmės rėmėsi šiomis kalbomis. Kitos kalbos buvo suprantamos tik mažai gyventojų daliai, jų paplitimas prieštaravo nacių tikslams ir jos buvo ne tokios svarbios patiems lietuviams.

IŠVADOS

Prasidėjus antrai Lietuvos okupacijai, buvo smarkiai suvaržyta knygų leidyba. Vokiečių valdžia kontroliavo visą knygos išleidimo procesą – nuo knygos turinio tikrinimo ir redagavimo iki išspausdinto leidinio platinimo būdų. Naciai palankiai vertino antisovietinę ir juos šlovinančią literatūrą, todėl buvo paprasta gauti ir leidimus ją spausdinti, ir popieriaus, ir kitų spaudos medžiagų. Tačiau į nacių cenzūros komitetą nusiųstas lietuviškos grožinės literatūros rankraštis galėdavo metų metus išgulėti lentynoje, o galiausiai ir pradingti. Nepaisant sudėtingos materialinės ir teisinės padėties, Lietuvos leidėjai ir skaitytojai knygą laikė dvasinės stiprybės, paguodos šaltiniu ir lietuviškos kultūros sergėtoja. Ji buvo naciams nesuprantama, todėl galėjo tapti stipriu pasipriešinimo germanizavimui įrankiu. Tai rodo pasiūlą gerokai viršijanti knygų paklausa, jų teminė įvairovė. Knygos svarbą lietuviams atskleidžia ir rizikingi leidėjų veiksmai neteisėtai spausdinant ir platinant knygas. Nacių valdžią šlovinančias knygas iš esmės kūrė tik vokiečių autoriai, lietuvių autoriai savo dėmesį telkė į grožinę literatūrą, medicinos, žemės ūkio, Lietuvos istorijos ir kitų mokslo veikalų, mokomųjų priemonių rengimą, t. y. tas knygas, kurių iš tikrųjų reikėjo karo ir okupacijų išvargintiems žmonėms. Nepaisant leidėjų pastangų, nuo okupacijos pradžios iki 1943 m. antrosios pusės lietuviškų knygų leidyba vis mažėjo. Tik nesėkmės Rytų fronte privertė nacius sumažinti knygų leidybos kontrolę.

Dėl politinių įvykių ir karo veiksmų ne visuose miestuose buvo vienodos sąlygos plėtoti knygų leidybą. Pagrįstai knygų leidybos, gamybos ir platinimo centru laikytinas Kaunas. Čia knygas leido leidyklos, kultūros, pramonės, žemės ūkio ir mokslo įstaigos, valstybinės organizacijos, t. y. beveik visi, kas galėjo turėti leidybinės veiklos teises ir poreikį leisti knygas. Šiame mieste buvo įsikūrusi ir didžiausia to meto Lietuvos leidykla – Valstybinė leidykla. Kaunas taip pat laikomas Lietuvos knygų ir brošiūrų spausdinimo centru. Čia ne tik veikė daugiausia spaustuvių iš kitų šalies miestų, bet ir tos spaustuvės buvo daug pranašesnės, galėjo pasiūlyti įvairesnių paslaugų. Knygas leido ir patys autoriai, tačiau pavieniui leisti knygas buvo labai sudėtinga. Okupacijos metais knygas ir brošiūras rašė arba rengė apie 255 autorių, žinomi tik 9 atvejai, kai autorius pats rūpinosi knygos leidimu ir spausdinimu. Griežtą nacių politiką leidybos atžvilgiu rodo ir rašytojų išleistų knygų skaičius. Dauguma autorių išleido tik po vieno pavadinimo leidinį, o štai vokiečių rašytojams per okupacijos laikotarpį pavyko parengti net 10–14 knygų. Todėl darytina išvada, kad įvairūs suvaržymai ir nacių okupantų prioritetai neleido visu pajėgumu atsiskleisti Lietuvos rašytojams, poetams, mokslininkams ir specialistams.

Knyga tapo vertinga preke, ją buvo sudėtinga ne tik išleisti, bet ir įsigyti. Leidinių paklausa, teminė ir paskirties įvairovė buvo

labai didelė. Didžiausi knygų tiražai siekė 50, 100 ar net 160 tūkstančių egzempliorių. Paklausiausiomis knygomis laikytini lietuvių ir vokiečių kalbų vadovėliai, lietuviškai-vokiškos ir vokiškai-lietuviškos pasikalbėjimų knygelės, taip pat žodynai ir žodynėliai, žemės ūkio, medicinos knygos. Teminę ir paskirties įvairovę taip pat lėmė nacių valdžios prioritetai ir knygas leidusių organizacijų veiklos pobūdis. Gausiausią grupę sudarė informacinė, mokomoji ir grožinė literatūra bei oficialieji leidiniai. Teminiu požiūriu vyravo grožinės literatūros, medicinos ir žemės ūkio leidiniai. Informacinės ir mokomosios knygelės apie ūkininkavimą ir žmonių sveikatą buvo reikalingos susiklosčius karinei padėčiai, oficialieji įvairių ūkio ir verslo sričių leidiniai paprastai buvo leidžiami nacių valdžios įstaigų, siekiančių nustatyti tam tikrą tvarką Lietuvoje. Tokios knygelės ir brošiūros buvo leidžiamos įvairiomis kalbomis, kad nacių valdžios reikalavimus suprastų ne tik vokiečių pareigūnai, bet ir vietos bei prijungtų teritorijų gyventojai. Apskritai, per visą okupacijos laikotarpį daugiausia leidinių buvo išleista lietuvių kalba. Knygų vokiečių kalba kas pusmetį buvo leidžiama vis daugiau ir tai patvirtina nacių siekius nutautinti Lietuvą. Tačiau visos pastangos germanizuoti kraštą, apriboti leidėjų teises, suvaržyti knygų plitimą žlugo. Lietuvos žmonių pagarba ir meilė knygai padėjo išsaugoti leidybą, o ši savo ruožtu skatino puoselėti ir plėtoti lietuvišką kultūrą.

NUORODOS

Nepublikuoti šaltiniai

1. *Popieriaus fabriku įjungimas į Ostland-Faser GmbH*. Kaunas, 1942. Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R615, ap. 1, b. 168–182.

2. STEPONAITIS, V. *Bibliografijos darbai*. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 25, b. 37.

3. STONIENĖ, Vanda. *XX a. lietuvių knyga ir visuomenė*: knygų leidybos aspektas: habilitacinis darbas. Vilniaus universitetas, Vilnius, 1999. 99 lap.

4. *Valstybinės leidyklos administracijos veiklos dokumentai*. Kaunas, 1941–1944. LCVA, f. R-556, ap. 1, b. 94.

5. *Valstybinės leidyklos susirašinėjimas su knygynų vedėjais*. Kaunas, 1942. LCVA, f. R-556, ap. 1, b. 82.

6. *Valstybinės leidyklos susirašinėjimas veiklos klausimais*. Kaunas, 1941–1943. LCVA, f. R-556, ap. 1, b. 34.

7. *Valstybinės leidyklos vidinės veiklos dokumentai*. Kaunas, 1941–1944. LCVA, f. R-556, ap. 1, b. 15.

Publikuoti šaltiniai

8. *1941 Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*. Kaunas, 1941.

9. *1942 Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*. Kaunas, 1941.

10. 2006 [interaktyvus]. Panevėžys: Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės-Bitės viešoji biblioteka [žiūrėta 2009 m. spalio 19 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.pavb.lt/index.php?calendar=2006-10>>.

11. BAUBLYS, A. *Baltarusių padėtis ir veikla nacistų okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 metais* [interaktyvus]. 2008 [žiūrėta 2009 m. spalio 10 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.voruta.lt/rubrikos/32/992>>.

12. *Bibliografijos žinios*. Kaunas: „Spaudos fondo“ knygynas, 1941.

13. *Bibliografijos žinios*. Kaunas: „Spaudos fondo“ knygynas, 1942.

14. *Bibliografijos žinios*. Kaunas: „Spaudos fondo“ knygynas, 1943.

15. BUBNYS, A. *Vokiečių okupuota Lietuva*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998. 606 p. ISBN 9986-757-12-6.

16. BULOVAS, J. *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*. Vilnius, 1969. 295 p.

17. *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*. Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej, Oddział w Bydgoszczy, 2008. T. 1, 304 p.

18. KAUNAS, Domas. *Bibliofilo biblioteka*. Vilnius, 1995, p. 112, įrašas 668. ISBN: 9986-415-05-2.

19. *Knygotyra*: vadovėlis. 2-as leidimas. [Vilnius]: Vilniaus universiteto leidykla, 2007. 402 p. ISBN 978-9986-19-928-1.

20. *Kronika. I laisvę*, 1942, nr. 91, p. 2.

21. KUBILIUS, Vytautas. *Neparklūpyta mūza*: lietuvių literatūra vokiečių. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001. 236 p. ISBN 9955-475-01-3.

22. KUBILIUS, Vytautas. *XX amžiaus literatūra*. 3-iasis pataisytas leidimas. Vilnius: Alma littera, 1996. 718 p. ISBN 9986-02-194-4.

23. KVIKLYS, Bronius. *Lietuvių kova su naciais 1941–1944 m.* Memmingenas, 1946. 48 p.

24. MALĖNAS, I. Švietimo tarėjas dr. Pranas Germantas. *Aidai* [interaktyvus], 1947 [žiūrėta 2009 m. lapkričio 6 d.]. Prieiga per internetą: <http://aidai.us/index.php?view=article&catid=65%3A7406&id=1155%3Apa&option=com_content&Itemid=141>.

25. MARKEVIČIUS, V. *Po „Sakalo“ sparnais*. Kaunas, 1992.

26. TRUSKA, L. *Lietuva 1938–1953 metais*. Kaunas: Šviesa, 1995. 212 p. ISBN 5-430-01907-0.

27. UŽTUPAS, Vilius. *Lietuvos spaustuvių, 1522–1997*. Vilnius: Viliaus Užtupo leidykla, 1998. 607 p. ISBN 9986-425-44-1.

28. Valstybinės Leidyklos pokarinė veikla. *Į laisvę*. Kaunas, 1941, nr. 147, p. 3.

29. Vokiečiams perleistas įmonės. *Į laisvę*. Kaunas 1943, nr. 7, p. 3.

30. ZIZAS, R. *Vietinė savisauga (savigyna)*

Lietuvoje nacių Vokietijos okupacijos metais [interaktyvus]. [žiūrėta 2009 m. lapkričio 14 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.genocid.lt/Leidyba/11/zizas.htm>>.

31. ŽUKAS, Vladas. *Sakalo bendrovė raštams leisti ir platinti, 1924–1940 ir 1943–1944*. [Vilnius]: Vilniaus universiteto leidykla, 1998. 213 p. ISBN: 9986-19-310-9.

BOOK PUBLISHING IN LITHUANIA DURING NAZI OCCUPATION (1941–1944)

YEKATERINA KOSAKOVSKAYA

Abstract

Scientists have devoted substantial attention to the period of the second occupation of Lithuania. However, the issue of book publishing, printing and distribution during the period hereinbefore mentioned was covered in outline until now. The purpose of the article is to comprehensively highlight different aspects of book publishing in Lithuania, including Nazis' illegal actions and high-handed behaviour towards Lithuanian publishing and printing houses and the brave attempts of the latter to protect and maintain the publishing of books. Particular attention is given to social, cultural and political processes involved in book publishing, printing and distribution. The Nazi controlled the whole process of publishing, from the check of a book's contents to the distribution. Nonetheless, there were published many books important for the Lithuanian culture, owing to the courage and wit of publishers, printers, readers and others

who cherished books and realized their value for the coming generations.

The chronological limits of the research were fixed between the second half of 1941 and the second half of 1944 inclusive, and the territory covered the Vilnius region regained in 1939, but did not cover the Klaipėda region annexed the same year. The bibliographical periodical "Bibliografijos žinios" published in 1941–1943 as well as a significant collection of different administrative documents belonging to the publishing house "Valstybinė leidykla" and books published in 1941–1944, kept in the National Martynas Mažvydas library, should be considered the most valuable sources of the printed heritage of the period. It is exactly these sources that were mainly used to make a comprehensive bibliographical listing of books published during the Nazi occupation of Lithuania, an accurate statistical analysis due to which it was possible to assess the publishing tendencies.

Įteikta 2011 m. kovo mėn.